

Карипбаева Г.А.,
Зайсанбаев Т.Қ.

**Латын әліпбиі –
өрісі кең әліпби**

Мақалада қазақ әліпбиінің қалыптасуы туралы сөз болады. V-VIII ғасырларда қолданыста болған көне түркі жазуы және А. Байтұрсынұлы қазақ тіліне бейімдеген араб әліпбиіне қысқаша шолу жасалған. А. Байтұрсынұлы араб графикасы негізінде жасаған әліпби қазақ тілінің дыбыстық құрамын нақты бейнелегенімен, араб әліпбиінің көптеген кемшіліктері бар. 1924 жылы Орынбор қаласында болған «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру мәселесі сөз болған. Мақалада араб жазуын қолдаған А. Байтұрсынұлы мен латын жазуына көшу қажет деп есептеген Н. Төреқұлов арасындағы талас жан-жақты талданған. А. Байтұрсынұлы мен Н. Төреқұловтың өздері қолдаған әліпби туралы айтқан пікірлері келтірілген. Автор екі пікірді салыстыра келіп латын графикасының бүгінгі қоғам үшін қажеттілігі басым екенін сөз етеді. Сондай-ақ автор әліпбиді ғана емес, қазақ емлесін де қайта қарау керек екенін, сол арқылы кірме сөздердің жазылуын бір ретке келтіруге болатынын нақты дәлелдейді.

Түйін сөздер: әліпби, дыбыстық құрамы, қазақ жазуы, түркі жазба ескерткіштерінің құпиясы, қазақ зиялылары, бейімдеп алудың қиындығы, дыбыс жүйесі.

Karipbayeva G.A.,
Zaisanbayev T.K.

**The Latin Alphabet is the
Alphabet of future**

This article tells about the history of formation of Kazakh Alphabet. The Ancient Turkic language, used in V-VIII centuries and the Arabic language adapted to the Kazakh language are shortly described. Though in this work the sound system of the Kazakh Language has been well described, there were many shortages in the Arabic language. In 1924 «The First Conference of Kazakh Intelligence» where the transferring to the Cyrillic alphabet was discussed was held in Orenburg.

As well the dispute between A.Baitursynov, who supported keeping using the Arabic Alphabet and N.Torekulov, who suggested to transfer to the Cyrillic alphabet. The comments of A.Baitursynov and N. Torekulov on the alphabets supported by them are given as well. The author comparing the arguments of both sides tells about the vitality of transferring to the Latin Alphabet now. As well the author tells about the necessity reviewing of the Kazakh Grammar to put in order the borrowed words.

Key words: alphabet, sound system, Kazakh writing, copy of the ancient Turkic writing, Kazakh scientists, complexity of pointing out, the system of sounds.

Карипбаева Г.А.,
Зайсанбаев Т.Қ.

**Латинский алфавит –
алфавит будущего**

В статье рассказывается об истории формирования казахского алфавита. Также кратко описываются древнетюркский алфавит, который использовался в V-VIII вв., и арабский алфавит, адаптированный под казахский язык А. Байтұрсынұлы. Хотя в нём и хорошо описывается звуковой состав казахского языка, у арабского языка было много недостатков. 1924 году в Оренбурге прошел «Первый съезд казахской интеллигенции», где говорилось о переходе на кириллицу. В статье подробно описывается спор между А. Байтұрсынұлы, который поддерживал продолжение использования арабского алфавита, и Н. Торекуловым, который предлагал переход на латиницу. Приведены комментарии А. Байтұрсынұлы и Н. Торекулова о поддерживаемых ими алфавитах. Автор, сравнивая доводы обеих сторон, говорит об актуальности перехода на латиницу сегодня. Также автор говорит о необходимости пересмотра казахской грамматики для упорядочивания заимствованных слов.

Ключевые слова: алфавит, звуковой состав, казахское письмо, копия древней тюркской письменности, казахские учёные, сложности выделения, система звуков.

ЛАТЫН ӘЛІПБИІ – ӨРІСІ КЕҢ ӘЛІПБИ

Бұл күндері адамзат баласы күнде пайдаланатын жазудың қаншалықты маңызды екеніне тіл мамандары болмаса көпшілік назар аударма бермеуі де мүмкін. Жазу – адамзат қоғамын дамытушы, өркениетті ілгері бастырушы күш. Жазудың қажеттілігін адамзат баласы ерте кезден бастап-ақ сезінген. Қажеттілік әсерінен пиктографиялық, иероглифтік жазулар, одан кейін буын жазулары пайда болды. Бұл жазудардан әріптік (дыбыстық) жазуға өтуге жүздеген жылдар кетті. Ал әріптік жазу ғылымның дамуына өте зор ықпал етті.

«Кез келген халық мәдениетінің, өркениетінің деңгейін анықтайтын басты белгілердің бірі – оның жазуы екені даусыз. Көп уақыт бойы еуропалықтар жабайы санап келген түркі халықтарының төл жазуының болғандығы ХІХ ғасырда Дания ғалымы Вильгельм Людвиг Петер *Томсен* көне түркі жазба ескерткіштерінің құпиясын ашқанда ғана белгілі болды» [1, 11]. V-VIII ғасырларда қолданыста болған бұл жазу Араб халифаты үстемдігі кезінде бірте-бірте қолданыстан шығып, ұмытылды. Ислам дінін тарату мақсатында мектеп, медреселер ашқан арабтар өз жазуларын пайдаланып, өз сөздерін қолданды. Сөйтіп, түркі халықтары арасына араб-парсы сөздері көптеп ене бастады. Араб-парсы тілінен тек діни сөздер ғана емес, ғылым мен білімге, мәдениет пен әдебиетке қатысты сөздер де енді. Өйткені сол кездегі Араб халифаты ғылымы мен білімі, әдебиеті мен мәдениеті дамыған ел болатын. Дегенмен, түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқы да пайдаланған араб жазуы қазақ тілінің табиғатына сай келмейтін еді. Араб жазуының бұл кемшілігін пайдаланған Н.И. Ильминский, А.В. Васильев, А.Е. Алекторов, В.В. Катаринский, Н.Ф. Катанов сияқтылар қазақтарды біртіндеп орыстандыру, шоқындыру мақсатында орыс әліпбиіне негізделген қазақша әліппелер дайындады. Қазақ жұртын шоқындыруды, орыстандыруды көздеген миссионерлер тіпті қазақ топырағынан шыққан алғашқы ағартушы ғалым-педагогтардың бірі – атақты Ы. Алтынсаринді де осы мақсатқа пайдаланды. Алайда олардың орыс жазуына негіздеп құрастырған әліпбилері де қазақ тілі дыбыстық жүйесін дәл таңбалап бере алмағандықтан, өміршең бола алмады.

1907-1014 жылдар аралығында көптеген қазақ зиялылары араб жазуын қазақ тіліне бейімдеуге талпыныстар жасады.

Олар жасаған әліпби нұсқалары баспалардан шығып, аз уақыт қолданыста да болды. Бірақ бұлардың ешқайсысы ұлы ғалым А. Байтұрсынұлының 1912 жылы жасаған әліпбиіне тең келмеді. Ол әуелі қазақ тілі дыбыстық жүйесін ретке келтіріп, сонан соң араб әліпбиін қазақ сөзін дәл таңбалауға бейімдеп, ұлттық тілдің төл дыбыстарымен толықтырды. Бұл әліпбиді қазақ халқы ұзақ уақыт пайдаланып келсе де тек 1924 жылы ғана ресми түрде қабылданды.

1924 жылы маусының 12-18 күндері аралығында Қазақ АКСР-нің сол кездегі астанасы Орынбор қаласында өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» негізгі мәселе білім беру, жазу мәселесі болды. Осы съезде қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру туралы сөз болды. Съезде А. Байтұрсынұлы әліпби мәселесіне арнап баяндама жасады. Әліпбиде тілдің табиғатына тән емес, басы артық дыбыстар болмаса тіл тазалығының сақталатынын ұлы ғалым атап көрсетті. А. Байтұрсынұлы әліпбидің шығу тарихына, түркі халықтары қолданып жүрген әліпбилерге тоқтала келіп, жақсы әліпбидің қасиеттерін сипаттап береді. Оның: «Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Өлшенбей тігілген о жер бұр жері бойға жуыспай, қолбырап, солбырап тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әліпби де қолайсыз; Бойынды қысып, тәніңді құрыстырып, тырыстырып тұрған тар киім сияқты әрпі кем әліпби де қолайсыз болады» [2, 74], – деген пікірінің бұл күндері өзектілігі арта түспесе кеміген жоқ.

А. Байтұрсынұлы араб жазуын қолдаса, белгілі қоғам қайраткері, Мәскеудегі КСРО Орталық Атқару Комитеті жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы Н. Төрехұлов латын графикасын жақтап сөйледі. Сол кездегі қазақ зиялылары да, орыс ғалымдары да А. Байтұрсынұлы жасаған емленің өте дұрыс екенін мойындаған. Дау араб жазуы мен латын жазуының қайсысы қолайлы деген мәселеден туындаған. Осы үлкен даудың бір жақ басында Н. Төрехұлов, екінші жақ басында А. Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары тұрды. А. Байтұрсынұлы да, Н. Төрехұлов та өздері жақтаған графиканың артықшылықтарына нақты дәлелдер келтіреді. Енді соларға жеке-жеке тоқталайық.

Балаға үйретуге қайсысы ыңғайлы дегенге екеуі екі түрлі дәлел келтіреді. А. Байтұрсынұлы: «Араб әріптері сөз ішінде сап түзеген солдат сияқты сымға тартқандай, екі сызық арасында қысылып тұрған әліп те болмайды. Жолы бір сызық бойымен тартылып, жалғыз сызықтан жоғары да, төмен де ылғи асып шығып отырады.

Оның үстіне қойылатын қосымша асты, үстінде белгілері, нүктелері болады. Мұнда бірдейлік, бір өңкейлік, бір беткейлік жоқ. Мұның әріптерінің бірі биік, бірі аласа, бірі ұзын, бірі қысқа келіп, сөз әліпіне айырың-үйірің ашық сүгірет береді. Бір жағынан онысы, екінші жағынан қойылатын қосымша белгілері сеп болып, сөз сүгіретін көзге елеулі етіп, тез танытады, тез оқытады» [3, 256-257], – десе, Н. Төрехұлов: «Жазудағы қолайсыздықтардың есеп-саны жоқ. Байқұс бір «Жылқышының» ішінен 8 ирек шығарып, астына 9, үстіне 9 нүктені басамыз. Жылқышы нүкте мен иректің зұлымынан езіліп, жалпыиып қала береді. Тез жазғанда қай қазақ ол ирек пен нүктелерді санап отыруға шыдайды? Оның үстіне әр екі хәріптен соң қолды көтеріп отырсаң, қалай тез жазасың? «Қазақ» деген кішкене бір сөзде қолыңды 9 сермейсін» [4, 66], – деп араб жазуында нүктелердің көп болуын, қолды қайта-қайта көтере беруге тура келетінін араб графикасының кемшілігіне жатқызады.

Н. Төрехұлов араб графикасының цифрларды жазудағы кемшілігіне де көңіл бөледі. Бұл туралы: «Жазуды оң қолдан сол қолға қарай жазамыз (осылай жазсаң сауап болады: терісіне жазсаң тозаққа дозаққа түсесің деп ешкім айтпаған ғой). Сан болса терісіне жазылады. 1924 дегенді 4291 қылып жаз деп айтатын кісі әзірге көрінбей тұр. Енді сөздің ішінде ұзынырақ сан таңбалары ұшырап қалса, қаламыңды көтеріп, орын шамалау керек болып, түрлі-түрлі қиындықтар туады» [4, 68], – деп жазады. Ол сонымен қатар араб жазуының медицина, алгебра, геометрия ғылымдарындағы формулаларды жазуға, сондай-ақ музыкада нотаны таңбалауға да онша ыңғайлы емес екеніне назар аударады [4, 68-69].

Латын графикасы да мінсіз деп айтуға келмейді. Бұл графика үнді-еуропа тілдеріндегі дыбыстарды дәл бергенімен, қазақ (түркі) тіліне келмейді. А. Байтұрсынұлы араб әрпінен 14 әріпті өзгертпей алып, 5 әрпіне ереже қосып алғанын айта келіп, латын әрпі туралы былай дейді: «Латын әрпінен ең өзгертпестен алдық дегенде 15 әрпін алған. Басқаларын өзгертіп алып отыр. Сөйтіп алғанда, 7 әрпі өзгертіп алуға жараған, басқалары тіпті жарамаған соң «ң» мен «й» дыбыстарына ойдан шығарып, «ң» мен «й» таңбаларын алып отыр» [3, 255-256].

Әрине, халықтың өз төл әліпбиі болмағандықтан, туыстық қатынасы жоқ басқа тілдің әліпбиін бейімдеп алудың қиындығы көп екені белгілі. Сондықтан А. Байтұрсынұлы мен Н. Төрехұлов арасында екі әліпбиді баспаға бейімдеу туралы айтыс-тартыс көп болған. Кезінде бұл

өзекті мәселе болғанымен, қазіргі компьютерлік заманда онша маңызды емес екенін ескеріп, бұған тоқталмайық деп отырмыз. Қазіргі кезде жазудың ең көне түрі иероглифтік жазумен ғылымын дамытып отырған елдер де бар. Дегенмен олардың біраз уақыттары иероглифтерді үйренуге кететінін және халықтың жаппай сауатты болуына иероглифтің кері әсерін тигізетінін атап өтпесе болмайды. Мәселе әліпбидің тілдегі дыбыстарды дәл беруінде және тілдің өзіндік ерекшелігі ескерілген емледе. Жоғарыда айтқанымыздай А. Байтұрсынұлы жасаған емленің артықшылығын жақсы түсінген Н. Төреқұлов: «Жазудың емле жағы қазақта бітейін деп қалған. Атақты тарихшы Нажиб Асим (Нәжиб Ғасим) «Түрік» деген сөзді баяғыша «трк» түрінде емес «түрік» деп үйрету үшін 20 жыл ұрынды, «т»-дан соң «уау» хәрпі керек дегені үшін көп заманға дейін «Нажибесімді» «уаули түрік» деп Стамбул келеке қылды, тағдырға шүкірлер болсын, Байтұрсынұлы Ахмет мұнан он шақты жыл бұрын тілге туралап түзеткенде барлық жұрт керектігін біліп, қабыл алған» [4, 65], – деп әділін айтқан.

1929 жылы Қызылорда қаласында ресми бекітілген латын жазуына негізделген тіліміздің әліпбиінің емле ережесі А. Байтұрсынұлының әліпбиінен алшақ кеткен жоқ. Соның дыбыстық құрылымын басшылыққа алды. Бұның себебі ұлттық болмыс пен ұлттық тілдің қадір-қасиетін жақсы түсінетін Алаш арыстарының көзі тірі еді. Олар орыс сөздерін жазып-айтуға бейімдейтін бөтен дыбыстарды латынша түр алған «төл» әліпбиге енгізуге қатты қарсылық көрсетуі мүмкін болатын.

Мәселен, қазақтың латынша әліпбиінің 1929 жылғы емле ережесі бойынша өзге тілдік сөздерді қазақша жазу: *«1. қазақ емлесінің негізі дыбыс жүйесінше болуу керек; дыбыстың өзгеруі осы күнгі қалық тілінде айтылған, есітілген күйінде жазылуы керек. Сөз-сөздің ішіндегі дыбыстардың бірінің біріне ұсап өзгергені де – елкітіруу, ұсамай өзгергені де ірітуу, әсіресе бір ыңғай жуан, жа бір ыңғай жіңішке болып өзгергендегі, – өзгерген күйінде жазылуы керек. Жазудың бұл дыбыс жүйесіне келмейтін жерлеріне осы қаулыда айырықша ережелер болуы керек. 2. шеттен кірген сөздердің емлесі дыбыс жүйесі мен жазылуы керек те, айағы қазақтың сөз жүйесіне көнуу керек»* [5, 190], – деп белгіленген.

Бұл ережеде кірме сөздер үндестік заңына бағынып жазылуы біршама дұрыс жолға қойылғанымен, қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың бір-бірімен тіркесімі, дауысты жә-

не дауыссыз дыбыстардың үндесімі жағынан, сондай-ақ орыс тіліндегі кейбір дыбыстарды қазақ тіліндегі қандай дыбыспен беруге болады деген сұрақтарға жауап беруде көптеген кемшіліктері бар екені байқалады. Бұл өз кезегінде кірме сөздердің жазылуында ала-құлалықтар туғызды, сондықтан 1938 жылы толықтырылып қабылданған ережеде х, в, ф дыбыстары қосылып, орыс тілінен енген сөздер орыс тіліне барынша жақындатып жазылатын болды. Бұл қазақ тілінің табиғатын бұзуға жасалған алғашқы шабуыл еді. Ал тіліміздің өзіндік ерекшелігін бүлдіріп, табиғи заңдылықтарын бұзған кирилшеге негізделген қазақ жазуы 1940 жылдан бүгінге дейін кең қолданыста болып келе жатыр. 1928 жылдан басталған қазақ жазуын ауыстырудың тарихын зерделеп, ой таразысына салсақ, тереңірек бойлап, кеңірек ой жүгіртсек, жалпы арабшадан латынға, латыншадан кирилге көшудің қоғамдық-әлеуметті қажеттілігі мен экономикалық тиімділігі т.б. уәждерінен гөрі саяси астары басым болғанын аңғарамыз. Яғни, бір мақсат – орыстандыру саясаты тұрған.

Өткен ғасырдың 20-30-жылдары латын емес орыс әліпбиін пайдаланайық дегендер де болған. Ал Н. Төреқұлов: «Орыс әліпбиінің майданы тар. Орыс, бұлғар сықылды елдерден басқа онымен жазбайды. Латын әліпбиінің майданы кең. Мұнымен кең майданға шығамыз» [4, 80-81], – деп сол кездің өзінде-ақ еуропаның озық ғылымын меңгеруге латын әліпбиінің зор көмегі болатынын болжаған.

Кезінде Алаш зиялылары қазақ әліпбиі мен емлесіне (жазуына) қатысты мәселелерді ұлттық мүдде тұрғысынан сөз етіп кетсе, қазіргі уақыттың бірқатар ақын-жазушылары мен ғалымдары тарапынан да соның жалғасын тауып, қолдау көріп жатқанын көреміз. Демек, сол ой-тұжырымдардың әлі де өз құнын жоймағанын, әлі де аса маңыздылығын байқаймыз. Сондықтан да қазіргі қазақ қоғамы ғылыми-технологиялық, компьютерлік-бағдарламалық, қоғамдық-әлеуметтік, тарихи-мәдени байланыстық (түркілік ұлттардың бірдей әліпби пайдаланып тұтасуын) және т.б. жанама себептерді алға тарта отырып, негізінен ұлттық-танымдық, ұлттық-лингвистикалық мәселелерді қазақ жазуын латынша ауыстыру арқылы шешуге болады деген тұжырымға келіп отыр. Ол үшін тілдің табиғатына сәйкес келмейтін дыбыстарды әліпби құрамынан шығарып тастау керек. Алайда қазіргі кирилше әліпбиді пайдаланып отырғанда олай істеу мүмкін емес. Себебі оған көзі де, өзі де үйреніп, әбден бауыр басып қалған қазіргі қазақ қоғамы

– өзгетілдік сөздерді, ендігі уақытта тіліміздің төл дыбыстарымен қазақша жазып-айтуды бірден қабылдай алмайды. Ол үшін әліпби ауыстыру қажет. Ал әліпби ауыстыру, шындығына келгенде, орыс жазуына немесе оның тіліне деген қарсылық емес. Ол – ұлттық-танымдық, ұлттық-лингвистикалық мәселені шешіп, рухани тәуелсіздік алуға бағытталатын аса маңызды қадам. Тіліміздің дыбыстық жүйесіне негізделген төл әліпбиін құрастырып, емле мәселесін оңтайлы шешіп алған соң ғана жазуымыз өзінің төл табиғатымен табыса алады.

Жаңа әліпби, жаңа жазу, жаңа ереже арқылы ғана кирилл әліпбиінен, сол арқылы күштеп ендірілген жат тілдік дыбыс-әріптерден, сол дыбыс-әріптер қолданылатын өзгетілдік сөздер орысша қалай жазылса, қазақ тілінде сол қалпында жазуға мәжбүрлейтін емле ережелерінен, айналып келгенде, орыс тіліне тәуелділіктен құтылуға болады. Латын әліпбиіне көшкенде қазақ тілінің табиғатына тән емес дыбыстарды әліпбиге кіргізбеу арқылы қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін, табиғи бітім-болмысын сақтап қала аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Исхан Б.Ж., Зайсанбаев Т.Қ., Аюбай К.Қ. Өзгетілдік қоғамдық-саяси сөздерді латынша жазу жобасы. – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ-дың «Ұлағат» баспасы, 2013. – 142 б.
- 2 Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезі. – Алматы: «Атамұра», 2005. – 144 б.
- 3 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т. – Алматы: «Алаш», 2006. – 320 б.
- 4 Төрекүлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ, 2007. – 288 б.
- 5 Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағлымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 300 б.

References

- 1 Ishan B.Zh., Zaisanbayev T.K., Auibai K.K., Ozgetildik kogamdyk-saiasi sozderdi latynsha zhazu zhobasy. – Almaty: Abay at.KazUPU-dyn «Ulagat»baspasy, 2013. – 142 b.
- 2 Kazak bilimpazdarynyn tungysh siezi. – Almaty: Atamura, 2005. – 144 b.
- 3 Baitursynuly A.Bes tomdyk shygarmalar zhinagy.4-n. – Almaty: Alash, 2006. – 320 b.
- 4 Torekulov N. Shygarmalarynyn kop tomdyk zhinagy. – Almaty: El-shezhire KKK, 2007. – 288 b.
- 5 Amirzhanova N. Kazakhstandagy latyn zhazuynyn tarihi taglymy. – Almaty: Memlekettik tilde damyту instituty, 2012. – 303 b.